
KÖNYVJELZŐ

ÁTÉLHETŐ TÉRBELISÉG – EGYENLŐTLEN REGIONALITÁS

Enyedi György (szerk.) 1993

Társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. KJK, Bp. 390 o.

Az utóbbi fél évtizedben gyarapodtak a területi tudományok publikációi, szélesebb körben váltak ismertté a területi politika változó és meg-megújuló elvei, s valóban lehetővé vált a hazai társadalomtudomány számára, hogy a mai magyar társadalom jelenségeit immáron ne csak gazdasági, társadalomszerkezeti vagy szociológiai metszetben vizsgálja, hanem kiterjessze érdeklődését a társadalmi tér és a településhálózat rejtettebb összefüggéseire is. A közelmúlt néhány esztendő politikai és társadalomszerkezeti változásai azonban új szemléletmódot, mélyebb analízist igényelnek, amellet, hogy a társadalmi tények magyarázatai nehezen tudják elkerülni a politikai átalakulás közvetlen hatását. Ezért sem véletlen, hogy a politikatudományi és szakjogi teóriák mindegyre sorjáznak, nem ritkán azonban kényelmes tudományos függetlenségben a társadalmi lét mindennapi valóságától. A társadalmi-strukturális átmenet, s annak politikai, igazgatásjogi, gazdasági, munkaerőgazdálkodási következményei mindezzel együtt is sokoldalúan elemzett témaköröké lettek. Hozzájuk képest megritkulni

látszanak a térbeli problémák földolgozásai – amelyek csak kevesek ismeretanyagává váltak.

Vagy mégsem? A válasz és a megnyugtató igazolás senki számára sem lehet kétséges, aki kezébe veszi az Enyedi György szerkesztette új kötetet, melynek tizenhat tanulmánya 1986 és 1990 között végzett kutatásokból ad ízelítőt. Különbségek és egyenlőtlenségek, elmaradottságok és modern fejlődésképletek, gazdasági és politikai innovációk sorjáznak e dolgozatok lapjain, olyan, javarészt empirikus méréseken alapuló elemzések, amelyek a mai változások, az átalakulás eredőit, a kontinuitások és folyamatszakadások tényeit rögzítik.

Magam, aki szociológiával és politikai magatartásokkal, mentalitásokkal foglalkozom, első ránézésre azt mondanám erről a kötetről: másfél évtizede találkozom már a területi elemzésekkel, s jól tudom, hogy a humánföldrajzi kutatások is legitimálódtak a társadalomtudományok körében, kutatóbázisaik is kialakultak immáron – mi különös volna hát egy újabb publikációban, drága és vaskos

kötetben, amelyet a tértudományok szakemberei szinte „házon belül” könnyedén összehozhattak...?

A pécsi Regionális Kutatások Központjának új kötete azonban – tüzetesebb szemlélés nyomán – korántsem tűnik pusztán újabb kiadványnak, amelyet akár másik öt hasonló követhetne az RKK kutatásainak publikálása révén. S nem azért, mintha a regionális kutatóhelyek nem halmoztak volna föl kötetekre való tudástárat, erről szó sincs, hisz az RKK bármelyik intézete könyvtárnyi anyaggal jelentkezhethet. A „Társadalmi – területi egyenlőtlenségek Magyarországon” igen csak fontos, alapozó kötetnek, bizonyos értelemben korszakzáró kézikönyvnek tűnik. Először is azért, mert e dolgozatoknak az egyenlőtlenség a témaköre, a hozott, az örökölt, a rendszerváltással „meg nem váltható”, sőt az egyre fokozottabban jelentkező egyenlőtlenség, mely témakör ma már kényszerű, s a jövőt mind jobban meghatározó horderejű problémaegyüttes. Az egyenlőtlenséget, amelynek pusztá emlegetése is zordon szemöldök ráncolásra érdemesült még a hetvenes-nyolcvanas évek pártirányítása előtt. Ez a kötetnyi elemzés immár természetes, se jó, se rossz jelenségeként fogja azt föl. Ebben szerepet kap egyfelől az, hogy a rendszerváltoz(tat)ás szükségképpen hozta az egyenlőtlen fejlődés, a szélsőséges tagolódás, a polarizálódás feltételeit. S nem azért, mert a politika, a kormányzat vagy valamely rendezőelv erre törekszik, hanem mert az, függetlenül az államideológiától, egyszerűen csak van. Ám hogy miként és mennyire van, hogyan volt és

hogyan lesz ezután – ezek a súlyos kérdések.

E kötet alapvető haszna épp az, hogy a térbeliséget olyan szerves eszkésként mutatja be, amely az időben is változik, dinamikája kihat az egyes létszférák működésére, s amelynek illetően komplexitása szükségképpen feltétele a társadalom bármilyen egzisztálásának.

Akár ha iparról vagy kereskedelemről, földrajzi környezetről vagy történeti trendekről van szó, az egyenlőtlenség térbeli eloszlása mindig jelen van, s nemegyszer karakteresebben meghatározza egy térség lakóinak életét, mint azt akár a leghatékonyabb állami beavatkozás tehetné. *Enyedi György* áttekintő elemzése a kötet első tanulmányaként éppen a területi politika és a (részben attól független, olykor azt elszenvedő) történeti fáziskülönbségek jellemvonásait, feltételeit veszi sorra. Részletesen ismerteti azt a kelet-nyugati alapkonfliktust, amely a területi társadalmi egyenlőtlenségek állami kompenzálásának, az „egyenlőség elve” politikai fenntartásának következtében mutat szervi hasonlatosságot. A város/falu, ipar/mezőgazdaság, centrum/periféria relációk példáin világítja meg a magyar és a nyugati területfejlesztés szakaszait, céljait, s mutat rá a regionális tér átalakulására, azon belül is főként a formális modernizációra, a nagyvállalati és ipari kihívásra. Külön fejezetben tárgyalja ezután az átmenet problémakörét, annak a korábbi célrendszernek az elérvénytelenedését, amely szerrint az egyenlőség önmagában levő érték volt, s amely most, hogy e virtuális prioritás megszűnt, fokozottabban veti föl

az állami beavatkozás, az autonómiák és a területi szolidaritás kérdését. Enyedi itt részint fölhívja a figyelmet a központi és helyi hatalom duális felfogásának hibáira, s ezt kiegészíti a társadalmi szereplők egyéni illetve kooperatív döntéshozatal, illetve ma már jelentős dezintegrációt előidéző hatásával. A területfejlesztési politika új célmeghatározását sürgetve egy életkörülmény-centrikus, az eddiginél mindenestre ökológikusabb „fenntartható fejlődés” modelljét javasolja.

Enyedi számos eddigi munkájában megvannak az alapelemei ennek a korszerűsített nézőpontnak, ám megint más írásában sokkalta több a társadalomkritikai felhang, mint ebben a dolgozatban. Írása valami vázlatos, mégis nagy ívű összegzés igényét mutatja, melyben beleszöve megtalálható a piacgazdaság, az önerőre támaszkodó helyi kooperáció, az önkormányzatiság új feltételrendszere, a fejlett és az elmaradott térségek osztozottsága és sok egyéb más témakör – mégis, mintha a területfejlesztés tervszerűsíthető lenne, úgy remél happy endinget a szerző-szerkesztő, s mintha a Nyugat-Európához való felzárkózás közkívánatra megfogalmazott államcél lenne, úgy ugrik át kikke végén egy sor, éppen általa felsorolt strukturális akadályt.

Anélkül, hogy a legkevésbé is módomban lenne az egyes írások – akár csak vázlatos – ismertetésére, rögtön meg kell említenem a második dolgozatot, *Nemes Nagy József*ét, aki a térbeli egyenlőtlenséget a lokális, települési, illetőleg település-együttesek által mutatott „lokális együttmozgás”-mutatót használja föl a

térparaméterek megrajzolásához, s ezek közül kiemeli a térbeli rendet, a területi struktúra érvényesülését, a „régioidegen” és a politikai földrajzi kereső szempontok érvényességi körét. Az impozánsan, grafikusan és statisztikusan alátámasztott okfejtés arra fut ki, hogy aligha van ma Magyarországon olyan társadalmi szféra vagy tevékenység, amelyben a térszerveződés rendjének ne lenne alapvető fontossága. *Nemes Nagy* vizsgálati eredményeiben a társadalom területi tagoltságának sokdimenziós modelljét villantja föl, annak megállapításával, hogy az egymással kombinálódó térszerveződési elemekből még korántsem olvasható ki egyértelműen a regionális politika térségi szemléletének jogosultsága olyasfajta lehatárolás elvégzésére, amely a válságtérségek gondjainak enyhítését célozhatja. Sőt, épp ellenkezőleg: a rendszerváltoztatás és a terjedő válság több évtizedes nagytérségi kiegyenlítődés után újjáéleszti, illetőleg fölerősíti a főváros és vidék duális tagoltságát, valamint a Nyugat/Kelet osztozottságot is.

A kötet tanulmányai mondhatni impozánsan egymásra épülnek. *Nemes Nagy* adalékait a térbeliség társadalmi magyarázó erejét illetően több írás is igazolja: *Dövényi Zoltán* és *Tolnai György* elemzése a munkanélküliség regionális (pontosabban kistérségi) különbségeinek térbeli jellemvonásait taglalja; *Kőszegfalvi György* a lakásellátottság és az infrastruktúra, *Hajdú Zoltán* a településhálózat-fejlesztés, *Erdősi Ferenc* a kommunikációs ellátottság, *Forray R. Katalin* az iskolázottság, *Vavró István* a bűnözés, *Lengyel*

Imre a lakossági megtakarítások. *Orosz Éva* az egészségügy, *Kovács Csaba* a térségi jövedelemegyenlőtlenségek szempontjából veszi nagytit alá ugyanezt a térbeli osztottságot, olykor a hierarchiákat, máskor a réteges fedettséget, máshol a teljes széttagoltságot kimutatva. *Ruttkay Éva* és *Nemes Nagy József* a vállalkozások területi terjedésének egy évtizedét (1982–1991) vizsgálják alaposabban, *Tóth József* pedig a demográfiai, etnikai és népességmozgási térképekkel bizonyítja, miféle jellegadó különbségek vannak a válságzónák között. A tanulmányok java része a társadalmi, történeti, gazdasági térben megnevezhető struktúrákat, folyamatokat foglalja össze, s közülük csupán néhányat tudok itt kiemelni, amelyek többlet-mondanivalóval, megfontolandó novumokkal örvendeztetik meg az olvasót.

Barta Györgyi tanulmánya a magyarországi modernizációt meghatározó, sőt a rendszerváltás mikéntjére is nagymértékben kiható nagyvállalati szervezetrendszer mutatja be, s a vállalati gazdálkodás meg a politikai prioritások térségi struktúráját ismerteti. Ennek a szférának fontossága nyilvánvaló a rendszerváltás szempontjából, nemcsak a vállalkozások megszokozozódása miatt, hanem a nagyvállalati „kihívás” történeti szerepe, a térségi fejlődést segítő vagy korlátozó hatása, illetőleg a tulajdonviszonyok terén történt változások miatt is. A politikai egyensúlyok fenntartása, a geopolitikai kötelezettségek teljesítése, a teljes foglalkoztatottság ideológiájának támogatása, az állami és iparági bürokrácia fenntartása és a centralizációs/decentralizációs kurzusok

működtetése volt a korábbi feladata ennek a gazdasági ágazatnak, amely a politikai rendszerváltás időszakában nemcsak menedék, vagyonszerző bázis, érdekérvényesítési eszközrendszer és redisztribúciós fegyver maradt, hanem a partállami politikai hatalomba ékelődött lobbik lelőhelye is, amelynek fölszámolását a rendszerváltó kormányzat első helyen vette célba. A nagyvállalati szféra a radikális, szerkezetátalakítás legfőbb elszenvedője, a nemzeti szintű privatizációs kihívás vesztese, a munkanélküliség tömegességének előidézője, a piacosság és a külföldi tőkebeáramoltatás mezője maradt mindmáig, akaratán kívül is jelképesen kifejezve a proletár-ideológiák alkonyát, egyúttal azonban a területi és szervezeti függőségek új kapcsolatrendszerét is. A szerző áttekintése szerint a szervezeti változások ma már lehetővé teszik, hogy ne alakuljanak ki az ipari körzeteknek megmerevedett határai, ami ugyan nem vezet az ipari térstruktúra egyes elemeinek egyenrangúvá válásához, de a kínossá vált centrum-periféria kapcsolatokat és a totális centralizációt legalább lazítja valamelyest, ami talán egy minimális esélyt mégiscsak ad a lokális kooperációk egészségesebb rendszerének kialakulásához.

A külön is kiemelésre méltó dolgozatok egyike *Rechnitzer Jánosé*, aki az innovációs folyamatok, változásirányok térszerkezeti sajátosságait tekinti át. A szerző évtizedes tematikus elkötelezettsége kama- tozik ebben a dolgozatban, amelyben a térszerkezet és az innovációs tevékenységek összefüggéseiről, zónák és vállalkozási változások, lokális közösségi aktivi-

tások és differenciálódások mutatóit rendezni el látványos metszetekben. Az innováció-orientációk regionális analízisével azt mutatja ki, hogy a piacgazdasági aspirációjú, megújulási képességgel rendelkező és területi erőforrásokat a közösségi életterek megújítása kedvéért mozgósítani képes települések és térségek is rendelkeznek a közvetlen környezet és az exogén változók szinergiájával, függetlenül attól, hogy centrális vagy periférikus szerepűek. A nyitott társadalmakban és a piacgazdaságokban tág tere és valós kényszere van a változásoknak, így bármely településnek vagy térségnek, amely a gazdasági-politikai átalakulás útjára lép, szembe kell néznie azokkal az innovációs pályákkal, amelyek a rendszer elemeit (szervezeteket, tevékenységeket, termékeket, működési formákat, modelleket) átalakulásra készítetik. Ez átalakulások egyik tartozéka a növekedési pólusok keletkezése, amely az agglomeratív hatások és a hagyományos erőforrások halmozása mellett a szellemi erőforrások, a dinamikus szervezeti energiák és a kommunikációs potenciálok hatásait is érzékelhetővé teszi, hovatovább új településformáló vagy hálózatfejlesztő erővé válik. *Rechnitzer J.* a piacgazdaság kibomlásának esélyeit, modelljét keresi végső soron, s azokat az átmeneti állapotokat, amelyek közepette meglévő települési adottságok és aktivizációs viszonyok, modernizációs trendek és válságkörülmények együttesen hatnak a településekre. Mint írja, a nyolcvanas évek végén, összefüggésben a társadalmi-politikai átalakulásokkal, alapvetően új folyamatok indultak a térgazda-

ságban, de az újdonságok megjelenéséhez és azok befogadásához, terjedéséhez és szervezeti telepítéséhez meglehetősen sok időre lesz szükség, s egy új regionalizálódás, egy új átrendeződés lesz majd következménye a gazdaság térségi átalakulásának. Ennek jeleit mutatja ki például a számítógépek terjedésének és a világútlevelék kiváltásának (mint termék- és tevékenységinnovációs hatásoknak), továbbá a társadalmi-politikai átmenetben jelentkező állampolgári aktivitások mutatóival, tudatosítva azt, hogy a Nyugat/Kelet osztoottság bővül a Dél fölzárkózásával, a megyeközpontok akcióértékei kiegészülnek a városi és községi aktivizáló lódással, s az iparfejlesztési központokban, valamint a helyi közösségi hagyományokkal nem rendelkező településeken kisebbek a korábbi politikai rendszer hatásainak és intézményeinek fölszámolását célzó kezdeményezések. „Nem különíthetünk el viszont politikailag aktív, önálló arculattal rendelkező régiókat, ...pontoszerű, lokális jegyeket ismertünk fel a társadalmi-politikai innovációk terjedésében...” – írja, s magyarázatként a települések innovációs fogadóképességét, reagálását próbára tévő multifunkcionalitást mutatja be egy 166 város elemzése alapján kialakított helyzetképen. Bizonyítja, hogy a centrum-szerepkörű települések egy innovációs pályán „mozognak”, mozgásukat gazdasági aktoraik irányítják, s a térgazdaság egyre növekvő arányban segíti elő a piaci viszonyokhoz való adaptálódásukat. Mellettük kialakulnak potenciális innovációs zónák, ahol azonban még nem erősödött meg az a mentalitás, amely a piaci

feltételeknek kedvez. Ugyancsak megkülönböztethetők a periférikus térségek és a válságövezetek, amelyeknek területi erőforrásai várhatóan nem fognak változni a kilencvenes évek közepén sem.

Szándékosan hagytam az ismertetés végére a kötet legfontosabb tanulmányát, amely a területi egyenlőtlenség átélésének legfőbb okaira ad magyarázatot. *Pálné Kovács Ilona* elemzése az érdekérvényesítés területi egyenlőtlenségeiről szól, s a kötet egyetlen olyan tanulmány, amely a nyolcvanas évek végét követő változásnak valódi keleti-nyugati összehasonlító elemzése. A szerző szerint a magyar területi problémák diagnózisát ki kell egészíteni a nyugati területi politika modelljeivel, hogy e kettő együtteséből világosabb lehessen, miként nem képes sem a kormányzati politika, sem pedig az önkormányzati rendszer megváltoztatni a területi politika rendszerét. A magyar területfejlődésben megmutatkozó jelentős különbségek, a regionális és kistérségi egyenlőtlenségek, valamint egyes településtípusok tartós leszakadása keményen összefügg a fejlesztési források elérésének, megszerzésének és a térségi érdekek érvényesítésének folyamatával – vagyis a hatalom térbeli megosztottságával. Mint-hogy a forrásokért folyó versenyben és a válság túlélésében a preferált helyzetű és a hátrасodórtott települések és térségek együtt indulnak, magukkal hordozván saját hátrányaikat és előnyeiket, sikerképes vagy érvénytelen igazgatási apparátusait – a központi szerepkörűek starthelyzete soha be nem hozható előnyökhöz vezet. A szerző leírja a gazdaság, az igaz-

gatási szervezetrendszer és a központi hatalmat birtoklók „hálózati feszültségének” történetét a tanácsrendszerben és az 1990-től regisztrált egyéves önkormányzati rendszerben, s különösen érzékletesen ábrázolja az állami feladattelepítés meg az önkormányzati hatáskörök konfliktusos viszonyát. Mint kimutatja, „...az önkormányzati és dekoncentrált döntési modell egymáshoz viszonyított aránya azonban többnyire nem szakmai racionalitástól függ, hanem a mindenkori politikai törekvésektől, az állam centralizációs szándékaitól... Az állam amióta megteremtette az önkormányzatok formáljogi döntési önállóságát, azóta törekszik arra is, hogy az önkormányzati szféra hatókörét egyre szűkebb területre visszaszorítsa...”. Ezt a helyhatósági választások még tetézték is, a két hatalmi pólus közötti bizalmatlanság tovább erősödött, s visszaállt a tradicionális „állam kontra önkormányzat” ellentét. A helyzet súlyosbodott azáltal, hogy az önkormányzatok önállósági esélyei lényegesen összefüggtek a hatalmi és hatáskörzsákmányolási harcokkal, amelyek nem ültek el a rendszerváltás formális megtörténte után (közben), hanem az egyes ágazati tárcák keményen kiépítették a maguk érdekköreit és azok dekoncentrált ügynökségeit. Ráadásul jött még a prefektusok, a köztársasági megbízottak és hivatalaik területi szuperszervezete, amely különösen a depressziós térségekben tud központi kontroll-szerepet betölteni az önkormányzatok önállósága fölött.

Pálné Kovács Ilona dolgozatából is, de részben a kötet más írásaiból is egyértelműen az derül ki:

– hogy a térbeliség átélése és a regionális aránytalanságok masszívan összefüggenek;

– hogy az állami szerepvállalást csakis az legitimálhatja, ha közvetetté válik és célja a helyi, regionális erőforrások bekapcsolása a fejlesztések finanszírozásába;

– hogy a területi politika irányítási-hatalmi aktusaiban nagyobb szerepet kell kapnia a szociális kompenzációknak és a felzárkóztatás tudatos stratégiájának, valamint a helyi kormányzati szerep önállósági szintje növelésének, továbbá nemcsak a sikerszférákat kellene privatizálni, hanem az államosított területi funkciók egyre nagyobb részét is társadalmisítani szükséges.

A területi érdekek, a térbeli szerepek átélése és reprezentálódása, valamint a területi egyenlőtlenségek (legalább minimális mértékűre) csökkentése egyelőre esélytelennek látszik nálunk. Az a törekvés

azonban, hogy a hozott történelmi hátrányokat, különbségeket, aránytalanságokat és kontinuum kilátástalanságokat csökkenteni kellene, csak egy valóban demokratikus, a maga erőforrásainak egészséges fölhasználására vállalkozni képes társadalomban valósulhat meg. Ahhoz azonban hogy ilyen társadalom egyáltalán kialakulhasson, a társadalmi és területi egyenlőtlenségek mérséklése szükséges, amelyet e problémák belátásának, fölismerésének kell elengedhetetlenül megelőznie. Ehhez járul hozzá az Enyedi György szerkesztette új kötet kutatógárdája, mintegy máris csökkentve azt a hátrányos helyzetet, amelybe a tértudományok nem ismerőinek többsége szorult, s ahonnan legalább a tudás-színű egyenlőségek felé számos lépést tehet e kötet révén.

A. Gergely András

MÓRAHALOM: A TELEPÜLÉS FÖLDJE ÉS NÉPE

*Juhász Antal (szerk.) 1992
Mórahalom Város Önkormányzata, 588 o.*

Szeged városa 1892-ben a mai Mórahalom helyén Alsóközpont néven tanyai közigazgatási központot létesített, amely lassan faluvá cseperedett és a hatalmas kiterjedésű Alsótanya nagyobbik felének tényleges központjává vált. A tanyaközpontként indult települést és 14 624 katasztrális holdas területét 1950. január 1-jén

kihasították Szeged határából. Mórahalom néven önálló község alakult, amely jelentős növekedés és fejlődés után 1970. január 1-jén nagyközségi, 1989-ben pedig városi rangot kapott. Alig száz év alatt tehát, folyamatos belső fejlődéssel város nőtt a homokon, város a hajdanán csak egyszerűen VÁROS-ként tisztelt Szeged határá-